

Луцюк О. В.,аспірант кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова**ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ МАСИВУ
ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
ПОЛОЖЕННЯМИ СУЧАСНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Анотація. Стаття присвячена розгляду історичних передумов формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення положеннями сучасного земельного законодавства України.

Автором аналізуються основні етапи розвитку правового регулювання земельних відносин у XX столітті на територіях, охоплених сучасним кордоном України. Окреслюються базові проблема межування земель та землеустрою, що пронизували усі етапи розвитку земельних відносин. Окреслюються такі аспекти проблеми масиву земель сільськогосподарського призначення як його єдність, обмеженість природними та/або штучними елементами рельєфу та телеологічність. В історичному ключі аналізуються землевпорядні, інфраструктурні та юридичні детермінанти формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення положеннями сучасного земельного законодавства України.

Формується висновок, що формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень чинного земельного законодавства України є закономірним результатом розвитку земельних відносин та земельного законодавства, проте в основі його виникнення як юридичного феномену і об'єкта земельних відносин лежить саме система межування та землеустрою, яка складалася століттями. У сутності «масив земель сільськогосподарського призначення» є певною мірою базовою одиницею – елементом землеустрою, об'єктом земельних відносин та одиницею сільськогосподарського виробництва – полем, який отримав повноцінне нормативно-правове забезпечення, формалізацію, а також просторові форми у першій половині XX століття, для найбільш ефективного використання якого формувалася сільськогосподарська інфраструктура (дороги, меліоративні системи, захисні насадження тощо) і який з початком процесу приватизації юридично фрагментувалася на менші за площею окремі земельні ділянки, що передавалися у власність різним особам, у зв'язку з чим втратив свою об'єктоздатність.

У зв'язку з цим сучасний процес формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення є спробою нормативно-правового забезпечення умов для найбільш ефективного використання усього масиву з урахуванням потенціалу сільськогосподарської інфраструктури, яка його обслуговує.

Ключові слова: *землі, земельна ділянка, масив земель, масив земель сільськогосподарського призначення, правовий режим масиву, функції землі, право власності на землю, гарантії права власності на землю, забезпечення прав на землю, використання земель, сталий розвиток*

Lutsiuk O. V. Historical background to the formalization of agricultural land array by the provisions of modern Ukrainian land legislation

Abstract. The article is devoted to the consideration of historical prerequisites for the formalization of agricultural land array by the provisions of modern land legislation of Ukraine.

The author analyzes the main stages of the development of legal regulation of land relations in the 20th century in the territories covered by the modern border of Ukraine. The basic problems of land demarcation and land management that permeated all stages of the development of land relations are outlined. It outlines such aspects of the problem of agricultural land array as its unity, limitation by natural and/or artificial elements of relief, and teleological nature. The article analyzes the historical land management, infrastructure, and legal determinants of the formalization of agricultural land array by the provisions of modern Ukrainian land legislation.

The conclusion is that the formalization of agricultural land array by the provisions of the current land legislation of Ukraine is a natural result of the development of land relations and land legislation, but its emergence as a legal phenomenon and object of land relations is based on the system of demarcation and

land management that has developed over centuries. In essence, an “agricultural land array” is, to a certain extent, a basic unit – an element of land management, an object of land relations, and a unit of agricultural production – a field that received full regulatory and legal support, formalization, and spatial forms in the first half of the 20th century. For its most effective use, agricultural infrastructure (roads, irrigation systems, protective plantings, etc.) was developed, and with the beginning of the privatization process, it was legally fragmented into smaller individual land plots that were transferred to the ownership of various persons, thereby losing its object capacity.

In this regard, the current process of formalizing agricultural land array is an attempt to establish regulatory and legal conditions for the most efficient use of the entire land area, taking into account the potential of the agricultural infrastructure that serves it.

Key words: *land, land plot, land mass, agricultural land mass, legal regime of the land mass, functions of land, land ownership rights, guarantees of land ownership rights, securing land rights, land use, sustainable development*

Постановка проблеми. Категорія «масив земель сільськогосподарського призначення» увійшла у понятійно-категоріальний апарат вітчизняного земельного права відносно нещодавно. Незважаючи на те, що термін «масив» використовувався на сторінках земельно-правових досліджень відносно давно [1, с. 42] і навіть отримав відображення у пункті 9 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) [2, п. 9 розділу X] з моменту прийняття останнього ще у 2001 році, тобто лише в одному положенні основоположного акту земельного законодавства України, природа позначуваного ним об'єкта протягом тривалого часу не була розкрита ані на рівні наукових досліджень, ані на рівні нормативно-правових актів.

Тим не менше, сам факт вживання відповідної лексичної одиниці на сторінках наукових пошуків і окремих нормативно-правових положень вже слугував непрямим свідченням тенденції до можливої формалізації відповідного блага в якості об'єкта земельних відносин на рівні положень земельного законодавства. Згодом термінологічна конструкція «єдиний масив» отримала більш активне використання у приписах Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 2003 року (статті 4, 11, 12 та 14) [3, статті 4, 11, 12, 14], що також ознаменувало черговий крок у напрямку формалізації масиву земель як об'єкта земельних відносин. При цьому йшлося саме про «єдиний масив» земель сільськогосподарського призначення, що прямо слідувало зі специфіки цільового призначення земель як

об'єкта земельних відносин відносно яких вживалася окреслена термінологічна конструкція.

І лише Законом України від 2 червня 2015 року № 497-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою» [4], частину першу статті 1 Закону України «Про землеустрій» було доповнено новим абзацом, який містив визначення вже власне масиву земель сільськогосподарського призначення згідно з яким таким масивом визначалася, зокрема сукупність земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що складаються з сільськогосподарських та необхідних для їх обслуговування несільськогосподарських угідь, які мають спільні межі та обмежені природними та/або штучними елементами рельєфу [5, ст. 1]. У 2018 році це визначення зазнало «косметичних», проте не сутнісних змін і збереглося у відповідному вигляді до сьогодні.

Таким чином, з одного боку формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень земельного законодавства України стала результатом розвитку земельних відносин і доктрини земельного права, проте з іншого боку серед вчених-правників і суб'єктів правозастосування постало питання чому саме законодавець розкрив природу масиву земель сільськогосподарського призначення посередництвом зазначених ознак. Тобто чому саме зазначені характеристики були покладені в основу визначення природи масиву земель сільськогосподарського призначення і що саме являє собою такий масив.

Відповідь на це питання лежить в історичних передумовах формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення, які мають досить довге коріння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти формалізації, а також правова природа масиву земель сільськогосподарського призначення тією чи іншою мірою ставала предметом розгляду таких вчених-праників як Г. В. Анісімова, Т. І. Басенюк, Р. І. Беспалько, О. Г. Бондар, Л. М. Булаєнко, М. В. Вердиш, Р. А. Вожегова, Н. С. Гавриш, О. М. Гарнага, А. П. Гетьман, В. А. Горбань, Х. А. Григор'єва, Т. В. Гуцул, Н. В. Данілова, М. С. Долинська, О. В. Донець, О. Г. Друзяка, А. В. Духневич, В. П. Жушман, В. В. Клубук, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, К. В. Мирончук, В. В. Носік, С. С. Нужний, Т. С. Одарюк, К. П. Пейчев, А. С. Попов, В. Є. Рубаник, Н. Г. Русіна, В. А. Ставицький, А. М. Статівка, О. М. Щестюк, М. С. Якуба С. В. Янчук та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні історичних передумови формалізації масиву земель сільськогосподарського призначення зокрема через такі ознаки як єдність, а також обмеженість природними та/або штучними елементами рельєфу.

Виклад основного матеріалу. У цілому слід відмітити, що з освоєнням людиною сільськогосподарського виробництва земля, крім природно просторової функції, почала активно виконувати також економічну. Більше того, з набуттям землею важливого значення «засобу виробництва» (сільськогосподарського, гірничого тощо) вона стала предметом особливої уваги суб'єктів правотворчості. Тому протягом тривалого періоду часу земля виступала основним ресурсом, навколо якого розвивалося соціально-політичне напруження. Земля відігравала важливу роль у процесі соціального розшарування і формуванні ранньофеодальної власності, у тому числі на територіях, що охоплюються кордонами сучасної України. Зокрема, «окняжіння» земель, а також «саджання» селян на землю власниками-феодалами призводило до поглиблення залежності селян від пануючого класу. З іншого боку, у ході виділення приватними користувачами все більших угідь від громади відбувалося формування дрібних

землевласників. Паралельно у ході інституціоналізації права власності, зокрема і посередництвом таких джерел як Руська правда, почали розвиватися засоби фіксації меж земельних ділянок, зокрема шляхом встановлення різного роду межових знаків [6, с. 9, 12, 14–15].

Поряд із цим, нерозвиненість і недосконалість систем межування та землевпорядкування призвела до виникнення і поступового поглиблення проблеми «черезсмулля». Як наслідок, у 40-ві роки XIX – на початку XX століття, на територіях, що входять до складу сучасної України, «черезсмулля» володіння», як зазначає В. А. Ставицький, отримало значного поширення [7, с. 24]. «Черезсмулля», як стверджує дослідник, стало результатом недосконалості системи фіксації прав на землі і розвитку громадської власності на земельні ресурси. Як наслідок, динаміка збільшення та зменшення розмірів земельних володінь, вилучення земельних угідь у одних осіб і передача іншим призвели до невизначеності меж конкретних володінь, що у кінцевому рахунку призводило і до того, що, як зазначає дослідник, «земельним масивом» фактично користувалися одночасно декілька осіб спільно. В якості причин цього також виступали невизначеність способів набуття прав на землю. Проблема стала зрозумілою ще у XVIII столітті, проте її вирішення потребувало запровадження чітких механізмів землевпорядкування. У зв'язку з цим її розв'язання проводилося не комплексно та масштабно, а індивідуально [7, с. 24–25]. При цьому питання загострилося ще й соціально-політичними коливаннями XIX століття, пов'язаними з необхідністю проведення аграрної реформи, а також подальшою передачею у межах реалізації останньої на початку XX століття земель селянам [8, с. 63–64]. Це вимагало ще більших зусиль із землевпорядкування, адже у відповідний період великі за обсягом земельні угіддя перерозподілялися серед великої кількості власників. Однак проблема була вирішена неочікуваним способом.

Внаслідок зміни соціально-політичного укладу у ході революційних подій земельні питання були вирішені радикально та, як

показав подальший розвиток подій, безапеляційно. Як відомо, 19 березня 1918 року Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив «Тимчасове положення про соціалізацію землі», яким було відмінено будь-яку власність на природні ресурси, включаючи землю, і при цьому останню передано трудовому народу. У подальшому Земельним кодексом УСРР 1922 року усі землі у межах УСРР «у чьому б віданні вони не були» визнавалися власністю робітничо-селянської держави, а землі сільськогосподарського призначення, а також ті, що могли бути використані для виробництва сільськогосподарської продукції, визнавалися єдиним державним земельним фондом [9, с. 207]. У подальшому, як зазначає О. Г. Бондар, земельне законодавство СРСР базувалося на принципі виключно державної власності на землю. Земля перестала визнаватися майном, а будь-який її обіг було ліквідовано [10, с. 402]. Після певних спроб обмеженого впровадження окремих механізмів обороту земельних ресурсів, зокрема оренди, навіть остання була заборонена [11, с. 223].

Поряд із цим вже у 90-х роках XX століття з початком процесу переходу України від адміністративно-командної економіки до ринкової і глибинною перебудовою, у зв'язку з цим, всієї правової системи суспільство у сутності зіштовхнулося з тими ж проблемами і викликами у сфері земельних відносин, які спіткали його під час спроб проведення аграрних реформ на початку століття серед яких у тому числі необхідність передачі земель селянам із забезпеченням їх інтересів [8, с. 63–64] та уникнення або ліквідація «черезсмужжя», адже однією ключових цілей земельної реформи, як відзначає К. П. Пейчев, виступив перерозподіл земель із одночасною передачею їх у приватну та колективну власність з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі й формування багатокладної економіки, що отримало відображення безпосередньо у Постанові Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року «Про земельну реформу» [12, с. 47].

Звісно, що з окресленого можна зрозуміти, що проблема черезсмужжя є певною мірою історичним спадком вітчизняної системи

землевпорядкування. І насправді це базова проблема «масиву земель сільськогосподарського призначення».

Далі необхідно звернути увагу на семантичні і водночас історичні аспекти категорії «масив земель сільськогосподарського призначення». Тобто під «масивом», як правило, розуміється певна відносно велика та однорідна територія [13, с. 649]. Своєю чергою термінологічна конструкція «єдиний масив» як лексичний праобраз «масиву земель сільськогосподарського призначення» яскраво підкреслює єдність або ж певну уніфікацію відповідної земної поверхні. І в цьому аспекті окремі орієнтири задає Закон України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», який є першим законодавчим актом, положення якого хоч якось розширили поняття єдності масиву. Йдеться у першу чергу про частину першу статті 14 у якій вживаються, зокрема такі словосполучення як «всередині масиву», а також «на межі цього або іншого масиву» [3, ст. 14].

І, нарешті, часто проблема земельних масивів сільськогосподарського призначення розглядається в аспекті фрагментації та необхідності консолідації земельних ділянок [14, с. 63–65] з чого слідує закономірне запитання стосовно об'єкта відносно якого оцінюється фрагментація. Інакше кажучи, саме вживання терміну «фрагментація» піднімає питання з приводу чого саме оцінюється фрагментація, тобто відносно чого вона існує, відносно чого земельні ділянки є фрагментованими? Тим більше, що вживання категорії «масив земель сільськогосподарського призначення» у сучасних дослідженнях має географічно-телеологічне забарвлення [15, с. 645] тобто стосується позначення певної частини поверхні землі – частини земель України, що орієнтована на використання з єдиною метою. Іноді також вживається термін «поле» у контексті його поділу на земельні ділянки у процесі приватизації [14, с. 64].

Інакше кажучи в історичному аспекті існує певна ґносеологічна «прогалина», яка полягає у переході від проблеми черезсмужжя до проблеми черезсмужжя та єдності масиву земель сільськогосподарського призначення

в сучасних умовах їх фрагментації. Тобто у період з початку XX століття і до завершення століття відбувалися певні процеси та мали місце явища в аспекті яких сьогодні актуалізувалася проблема єдності масиву, тобто єдності відносного якогось базового стану чи моделі. І саме розуміння відповідних процесів та явищ розкриває сучасну правову природу «масиву земель», необхідність його формалізації, а також специфіку його правового режиму.

Ключем до розв'язання цієї проблеми виступає визначення масиву земель сільськогосподарського призначення, що міститься в абзаці восьмому частини першої статті 1 Закону України «Про землеустрій». Ідеться про те що до складу масиву входять у тому числі несільськогосподарські угіддя, зокрема землі під польовими дорогами, меліоративними системами, господарськими шляхами, прогонами тощо, а також про те, що масиви обмежені природними або штучними елементами рельєфу, зокрема автомобільними дорогами, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями [5, ст. 1].

Осмислення цього положення у зв'язках з положеннями Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» створює умови для висновку, що спроба організувати починаючи з 2003 року видачу власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок «єдиним масивом» насправді стала реакцією на загрозу фрагментації фонду земель сільськогосподарського призначення і руйнування або ж критичного зниження ефективності системи землеустрою та землекористування, що вибудовувалася значними ресурсами у соціалістичний період розвитку держави (переважно після завершення процесу колективізації і зміцнення землекористування колгоспів й радгоспів (1932 – 1938 роки) [16, с. 19]). Інакше кажучи, саме у зазначений вище період (якщо бути більш точним – з 20-х років по 90-ті роки XX століття) було закладено те, що сьогодні можна назвати «прамасиви», тобто просторові сільськогосподарські утворення відносно яких сьогодні вживається термін «єдиний» і які сучасною термінологією називаються «масиви».

Насправді ж ними виступили «поля» як базові одиниці нової тоді системи землеустрою.

Як зазначається у сучасних дослідженнях, вже положеннями Земельного кодексу УРСР 1922 року, зокрема передбачалося вирішення проблем черезсмуужжя земельних ділянок, зокрема шляхом усунення або зменшення відповідних недоліків землекористування у тому числі вклинювань, вкраплень, далекоземелля, виправлення помилок в обрисах меж землеволодінь тощо. Крім того положеннями Кодексу передбачалося можливість вживання таких заходів як прокладання нових та переміщення або ліквідація існуючих доріг. Також встановлювалася можливість поліпшення землекористування шляхом забезпечення меліорації угідь [17, с. 127]. Крім того саме у 20-х роках XX століття активно розбудовувалися зрошувальні системи держави, зокрема створювалися організації водного господарства, прокладалися нові зрошувальні канали у земляному руслі. Для прикладу до 1917 року на території сучасної Херсонської області обсяг зрошувальних земель складав лише 600 га, у той час як у 1941 році після реформ і нових будівництв відповідний показник складав 14,7 тис. га. У 30-х роках XX століття на півдні України були побудовані Білянський та Кам'янський зрошувальний масиви [18, с. 23]. В цей же час на території держави активно закладаються полезахисні лісові смуги. Наприклад, тільки за період з 1921 по 1926 роки було закладено близько 50 тис. га таких смуг в завширшки 9–11 метрів [19, с. 38]. Відповідно до нових інструкцій Наркомзему СРСР від 1938 року лінійні захисні насадження повинні були розміщуватися у двох взаємно перпендикулярних напрямках що утворювали систему прямокутно-облямових смуг навколо земельних ділянок [20, с. 22]. Тобто слід звернути увагу що у даному випадку йдеться саме про «земельні ділянки», що дозволяє стверджувати про те що в якості земельних ділянок виступали власне просторові утворення сільськогосподарського призначення, тобто одиниці землевпорядкування, які ми сьогодні називаємо «масивами земель сільськогосподарського призначення». Інакше кажучи, земельними ділянками виступали поверхні

землі, тобто «поля» утворені внаслідок землепорядкування та будівництва сільськогосподарської інфраструктури, а саме меліоративних систем, доріг, полезахисних смуг тощо. Тому об'єкти, які сьогодні називаються земельними ділянками, у розрізі історичного підходу тобто в ретроспективному аспекті являють собою частину поверхневого простору, який являв собою земельну ділянку – об'єкт земельних відносин, утворений у ході будівництва відповідної сільськогосподарської інфраструктури і здійснення у зв'язку з цим землепорядкування.

Інакше кажучи, новий підхід до управління сільськогосподарським виробництвом з одного боку передбачав націоналізацію усіх земель сільськогосподарського призначення, а з іншого боку пов'язувався з необхідністю перекроювання колишніх землеволодінь і утворення нових одиниць землеустрою, якими виступили «поля», що географічно на місцевості, тобто локально та просторово створювалися шляхом «обрамлення» полезахисними смугами, дорогами та меліоративними системами. Уся ця сільськогосподарська інфраструктура спрямовувалася саме на обслуговування відповідних одиниць землеустрою і сільськогосподарського виробництва.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, слід констатувати що формалізація масиву земель сільськогосподарського призначення на рівні положень чинного земельного законодавства України є законним результатом розвитку земельних відносин та земельного законодавства, проте в основі його виникнення як юридичного феномену і об'єкта земельних відносин лежить саме система межування та землеустрою, яка складалася століттями.

У сутності «масив земель сільськогосподарського призначення» є певною мірою базовою одиницею – елементом землеустрою, який отримав повноцінне нормативно-правове забезпечення, формалізацію, а також просторові форми у першій половині XX століття. Це одиниці сільськогосподарського виробництва для найбільш ефективного використання яких у зазначений історичний період форму-

валася сільськогосподарська інфраструктура тобто дороги, меліоративні системи, захисні насадження тощо і які з початком процесу приватизації юридично фрагментувалися на менші за площею окремі земельні ділянки, що передавалися у власність різним особам. Саме тому масив земель сільськогосподарського призначення є об'єктом земельних відносин юридична природа і правовий режим якого змінювалися у ході змін суспільно-політичного устрою, економічної парадигми держави, а також юридичних підходів до регулювання відносин земельної власності.

Якщо на початку XX століття в умовах становлення монополії державної власності на земельні ресурси відповідні просторові утворення являли собою самостійні одиниці сільськогосподарського виробництва – об'єкти земельних відносин, що могли найбільш ефективно використовуватися саме у зв'язках з відповідною сільськогосподарською інфраструктурою, то з початком процесу приватизації ці об'єкти фактично втратили свою об'єктоздатність на користь менших за площею одиниць земельної власності і землеустрою якими виступили земельні ділянки «нового зразка».

Таким чином, зміни суспільно-політичного устрою та економічної парадигми, а також юридичного підходу до регулювання земельних відносин й побудови системи землеустрою в державі, що відбулися у кінці XX століття призвели до того що «масиви земель сільськогосподарського призначення» (а у сутності – інфраструктурно детерміновані одиниці сільськогосподарського виробництва, які тоді називалися «полями») перестали бути «монолітними» об'єктами земельних відносин, тобто втратили свою об'єктоздатність. Проте водночас і сільськогосподарська інфраструктура, створена спеціально для обслуговування цих утворень, унеможливило сьогодні отримання найбільш ефективного економічного результату від фрагментарного і різноцільового використання лише окремих частин «масиву» тобто окремих земельних ділянок, тим більше що кожен власник земельної ділянки може використовувати її на власний розсуд. У зв'язку з цим сучасний процес формалізації масиву земель сільсько-

господарського призначення є спробою нормативно-правового забезпечення умов для найбільш ефективного використання усього масиву з урахуванням потенціалу сільськогосподарської інфраструктури, яка його обслуговує, і водночас в умовах існування плюралізму власності на земельні ділянки як частини відповідних просторово-економічних утворень. У сутності йдеться про своєрідний процес

«реоб'єктивізації» відповідних просторово-економічних утворень з зарахуванням сучасних економічних та юридичних реалій, а також результатів процесу приватизації земель, що розпочався на початку XX століття й триває до сих пір і призводить до фрагментації колись самостійних монолітних одиниць сільськогосподарського виробництва на окремі менші за площею частини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гарнага О. Теоретичні засади забезпечення раціонального землекористування. *Економіст*. 2011. № 12. С. 41–44.
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27 (зі змінами).
3. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України від 05.06.2003 р. № 899-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 314 (зі змінами).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою: Закон України від 02.06.2015 р. № 497-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 31. Ст. 293 (зі змінами).
5. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282 (зі змінами).
6. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 346 с.
7. Ставицький В. А. Договір про порядок володіння та користування спільним нерухомим майном за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук (спец. 12.00.03 – цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право). Харків, 2017. 218 с.
8. Нужний С. С. Правове забезпечення інтересів селянства та реалізація права власності на землю в ході столипінської аграрної реформи. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 62–65.
9. Земельний кодекс УСРР: схвалений постановою ВЦВК від 29.11.1922 р. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і фак. у 2 т / Гончаренко В. Д. та ін. Київ: Ін Юре. 1997. Т.2: лютий 1917 р.–1996 р. 800 с.
10. Бондар О.Г. Правове регулювання угод із земельною нерухомістю: актуальні проблеми. *Держава і право*. Київ, 2001. Вип. 11. С. 402–405.
11. Долинська М. С. Договір оренди землі: поняття, зміст та особливості нотаріального посвідчення. *Митна справа*. 2012. № 4 (82), ч. 2, кн. 1. С. 223–229.
12. Пейчев К. Правові проблеми визначення поняття відчуження земельних ділянок. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 12. С. 47–50.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. з дод. і допов. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
14. Друзяка О. Г., Данілова Н. В. Консолідація земель сільськогосподарського призначення. *Матеріали до 81-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Секція «Гідрометорологія і екологія»* (Одеса, 23–25 квіт 2025 р.). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2025. 485 с.
15. Попов А. С. Фрагментація земель сільськогосподарського призначення. *Глобальні та національні проблеми економіки*: електрон. наук. фах. вид. 2016. Вип. 10. С. 642–647. URL: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/134.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
16. Одарюк Т. С., Русіна Н. Г., Басенюк Т. І. Землевпорядне проектування: навч. посіб. Київ: Аграрна освіта, 2010. 292 с.
17. Щестюк О. М. Історико-правовий аналіз поняття землеустрою в земельному законодавстві України 1920–2018 років. *Юридичний науковий електронний журнал*: електрон. наук. фах. вид. 2018. № 3. С. 126–130. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/37.pdf (дата звернення: 29.09.2025).

18. Вожегова Р. А., Вердиш М. В., Клубук В. В., Булаєнко Л. М. Етапи розвитку зрошення на півдні України. *Зрошуване землеробство*. Одеса, 2014. Вип. 62. С. 22–26.
19. Якуба М. С., Горбань В. А. Історичні аспекти створення та особливості функціонування полезахисних насаджень степової зони України. *Питання степового лісознавства та лісової рекультивації земель*. 2021. Т. 50. С. 33–43.
20. Беспалько Р. І., Мирончук К. В., Гуцул Т. В. Основні періоди розвитку полезахисних лісових смуг на території України. *Містобудування та територіальне планування*. 2023. Вип. 82. С. 17–29.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025